

MICHAŁ LEŚNIEWSKI

KOLEJNA (NIE)BIOGRAFIA CZAKI

Recenzja książki Johna Labanda *The Assassination of King Shaka. Zulu History's Dramatic Moment*, Johannesburg, Cape Town 2017.

Trzeba przyznać, że Czaka, założyciel państwa Zulusów, nie ma szczęścia do biografii. Z jednej strony jest zapewne jedną z nielicznych postaci z dziejów południa Afryki w XIX wieku, która jest rozpoznawana przez szerszą publiczność, w tym nieprofesjonalistów. Zapewne, nie małą w tym rolę odegrał mini serial z 1986 roku „Zulus Czaka” („Shaka Zulu”), który zdobył sobie popularność, także wśród polskich widzów. Ta rozpoznawalność nie zaowocowała powstaniem klasycznej biografii tego władcy. Jest to poniekąd tym bardziej zaskakujące, że postaci mniej znane, jak na przykład Faku, władca M’Pondo, doczekały się swoich naukowych monografii¹, choć trudno uznać, by w ich przypadku istniało więcej materiałów źródłowych lub by przygotowanie takiej biografii było łatwiejsze z innych powodów.

Faktem jest, że w ciągu XX wieku pojawiło się kilka biografii założyciela państwa Zulusów, ale praktycznie wszystkie one były biografiami popularnymi lub wręcz fabularyzowanymi². Tymczasem brakuje klasycznej naukowej biografii, chociaż projekty, czasami nawet bardzo zaawansowane, napisania takowej sięgają co najmniej początków XX wieku³. Właściwie jedynym wyjątkiem w tym wzglę-

¹ Zob. Timothy J. Stapleton, *Faku. Rulership and Colonialism in the Mpondo Kingdom*, Waterloo ON 2001. Z premedytacją w tym wliczeniu nie uwzględniam Moshweshwe, twórcy Lesotho, gdyż ta postać, w Polsce niemal zupełnie nieznaną, w kręgu historyków zajmujących się Afryką jest bardzo dobrze znana i doceniana. Stąd już w latach siedemdziesiątych XX wieku powstały na jego temat dwie bardzo poważne monografie. Zob. Peter Sanders, *Moshoeshoe. Chief of Sotho*, London 1975; Leonard Thompson, *Survival in Two Worlds: Moshoeshoe of Lesotho, 1786 – 1870*, Oxford 1975.

² Wystarczy wspomnieć takie książki, jak: R. R. R. Dhlomo, *Ushaka*, Pietermaritzburg 1936; T. Mofolo, *Chaka*, Morija 1925; E. A. Ritter, *Shaka Zulu*, London 1955; D. Cohen, *Shaka. King of the Zulus*, New York 1973; M. Kunene, *Emperor Shaka the Great*, London 1979.

³ Zob. James Stuart, *The Life and Reign of Tshaka, King of the Zulus*, b.d., Stuart Papers, File 52, KCAL, KCM 24149; *idem*, *The Life of Tshaka, 1904–1905*, Stuart Papers, File 53, KCAL, KCM 24159-24163.

dzie jest książka, a raczej książeczka Dana Wylie, *Shaka*⁴, która zresztą także nie jest pracą sensu stricto naukową, a w najlepszym przypadku może zostać uznana za popularnonaukową, nic zresztą jej nie ujmując. Paradoksem natomiast jest, że w ciągu ostatnich kilkunastu lat pojawiły się co najmniej dwie prace, które formalnie rzecz biorąc nie są biografiami twórcy zuluskiego państwa, chociaż faktycznie opisują jego życie, działalność i panowanie. Chodzi o książkę Dana Wylie z 2006 roku *Myth of Iron. Shaka in History* i prace Elizabeth A. Eldredge, *The Creation of the Zulu Kingdom, 1815–1828. War, Shaka, and the Consolidation of Power*, z 2014 roku⁵. Pierwsza z nich, według autora, była antybiografią Czaki, próbą dekonstrukcji jego mitu; druga zaś teoretycznie była poświęcona powstaniu państwa Zulusów. Jednakże obie są *de facto* obszernymi biografiami tego władcy⁶, chociaż starannie unikają zaakceptowania takiej klasyfikacji.

Do tej samej kategorii należy także recenzowana książka prof. Johna Labanda. Autor jest znanym i uznanym badaczem dziejów południowo-wschodniej Afryki, a zwłaszcza Zulusów i południowoafrykańskiej wojskowości. Jest obecnie najbardziej uznanym specjalistą historii wojny brytyjsko-zuluskiej z 1879 roku i autorem szeregu prac poświęconych tej wojnie i jej skutkom⁷. Ponadto jest autorem szeregu prac dotyczących dziejów KwaZulu-Natalu i Zulusów w XIX wieku⁸. Niewątpliwie dysponuje szeroką i dogłębną wiedzą na temat dziejów KwaZulu-Natalu w XIX stuleciu, choć trzeba także podkreślić, że nie jest specjalistą od wczesnych dziejów Zulusów i ich państwa. Pomimo tego wydaje się być jak najbardziej przygotowany do napisania biografii Czaki. Tym bardziej, że ze względu na istotne braki źródłowe taka biografia powinna mieć raczej charakter prezentacji wczesnych dziejów tworzącego się państwa Zulusów niż opisu jego życia.

Nie chodzi tylko o niedostatek źródeł, ale także o ich wiarygodność i daleko idące zmitologizowanie postaci twórcy państwa Zulusów. Z tego powodu pewnie miał rację Dan Wylie pisząc, że: „nie jest zbyt możliwe napisanie biografii

⁴ Zob. D. Wylie, *Shaka*, Sunnyside 2011.

⁵ Zob. Dan Wylie, *Myth of Iron. Shaka in History*, Oxford, Athens OH, Pietermaritzburg 2006; Elizabeth A. Eldredge, *The Creation of the Zulu Kingdom, 1815–1828. War, Shaka, and the Consolidation of Power*, Cambridge 2014.

⁶ Nie jest to wyłącznie moja opinia, o czym świadczy chociażby recenzja książki D. Wylie, autorstwa Seana Reddinga. Zob. Sean Redding, „Review of: *Myth of Iron: Shaka in History* by Dan Wylie”, *African Studies Review*, t. L, 2007, nr 3, s. 162–163, który także nie ma wątpliwości, że w przypadku tej książki mamy do czynienia z obszerną biografią twórcy państwa Zulusów.

⁷ Zob. np. John Laband, Paul Thompson, *Kingdom and Colony at War: Sixteen Studies on the Anglo-Zulu War of 1879*, Pietermaritzburg, Cape Town 1990; John Laband, *Kingdom in Crisis. The Zulu Response to the British Invasion of 1879*, Manchester 1992; idem, *The War Correspondent. The Anglo-Zulu War*, Johannesburg 1996.

⁸ Zob. np. J. Laband, *The Rise and Fall of the Zulu Nation*, London 1997; idem, *Historical Dictionary of the Zulu Wars*, Lanham, Toronto, Oxford 2009.

Czaki”⁹, oczywiście, jeżeli mówimy o klasycznej biografii. Jednocześnie liczne, wymienione wcześniej pozycje świadczą, że nie jest to do końca prawdą i opisanie życia i dzieła Czaki jest możliwe. Stąd taka niechęć? To zapewne temat na osobne studium.

Książka J. Labanda, jest kolejnym dowodem tego, że napisanie biografii Czaki jest jak najbardziej możliwe. Trudne, ale możliwe. Wprawdzie formalnie rzecz ujmując, tytuł tej monografii sugeruje, że przedmiotem zainteresowania autora są okoliczności śmierci Czaki w 1828 roku i jej skutki dla państwa Zulusów. Tymczasem faktycznie kwestie związane z kolejnymi zamachami na życie Czaki, a wreszcie z jego śmiercią w 1828 roku są pretekstem do ukazania biografii twórcy państwa Zulusów. Taka metoda ma pozwolić na uniknięcie mielizn wynikających z niedostatków bazy źródłowej.

Książka została podzielona na pięć części i dwadzieścia rozdziałów, chociaż nie jest długa (168 stron). Paradoksalnie, wyjście od kwestii śmierci Czaki i jego „losów pośmiertnych” ma głęboki sens. Bardziej konkretne informacje mamy bowiem o ostatnich czterech latach życia Czaki, od momentu, kiedy w Port Natalu (obecnie Durban) pojawiają się brytyjscy kupcy i awanturnicy. Możemy kwestionować ich przekazy, zarzucać im nie tylko subiektywizm, wręcz skrajną stronniczość¹⁰, ale to nie zmienia faktu, że tylko dla tego okresu dysponujemy klasycznymi źródłami historycznymi. Co więcej mimo dość jednolitej proveniencji, jako że wszystkie one są albo źródłami narracyjnymi stworzonymi przez europejskich osadników lub oficjalnymi dokumentami administracji brytyjskiej i ludzi z nią powiązanych, to jednak nie reprezentują jednolitej wizji twórcy państwa Zulusów. Autor uzupełnia je o zapisane źródła mówione, głównie tradycje ludów zamieszkujących KwaZulu-Natal zgromadzone na przełomie XIX i XX wieku przez Jamesa Stuarta, a publikowane od lat siedemdziesiątych XX wieku¹¹.

Wykorzystanie szerokiego wachlarza źródeł i przyjęta metoda prezentacji panowania Czaki oczywiście nie likwiduje zasadniczego problemu, czyli braku wiarygodnych informacji dla okresu przed 1824 rokiem. Laband nie tyle rozwiązuje ten problem, co go omija. Koncentrując się na kluczowych i potwierdzonych źródłowo wydarzeniach tworzy szkielet opowieści, który pozwala mu na snucie

⁹ Zob. D. Wylie, *Myth of Iron*, s. 3.

¹⁰ Od końca lat osiemdziesiątych XX wieku stało się modne podważanie wiarygodności źródeł narracyjnych i dyplomatycznych wytwarzanych przez osadników i administrację kolonialną. Zob. np. Julian Cobbing, „Mfecane as Alibi. Thoughts on Dithakong and Mbolopo”, *Journal of African History*, t. XXIX, 1988, nr 3, s. 509–512; Dan Wylie, „‘Proprietor of Natal’. Henry Francis Fynn and the Mythography of Shaka”, *History in Africa*, t. XXII, 1995, s. 409–437.

¹¹ Zob. *The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples*, red. Colin de B. Webb, John B. Wright, t. I–VI, Pietermaritzburg, Durban 1976–2014.

dywagacji słabiej osadzonych w materiale źródłowym. Przykładowo poprzez dośledzenie, kto mógł dokonać pierwszego zamachu na życie Czaki, jeszcze w 1824 roku, autor chciał przedstawić charakter tego państwa, a przede wszystkim fakt jego słabej konsolidacji. Wskazuje na siły odśrodkowe wywodzące się chociażby z rodziny samego władcy. To zaś dało pretekst do ukazania, że z tradycyjnego punktu widzenia Czaka był uzurpatorem. Co prawda był synem Senzangakhony, władcy AmaZulu, ale z pomniejszej żony, a co więcej, jego legalność mogła budzić wątpliwości¹².

To z kolei umożliwiło autorowi ukazanie drogi Czaki do panowania nad Zulusami. Skądinąd tej części jego biografii, która została najbardziej zmitologizowana, i o której faktycznie najmniej wiemy. Bazując na tradycjach ustnych i przekazach ze źródeł narracyjnych, Laband pokrótce opisuje tę drogę nie wdając się zanadto w kontrowersje dotyczące chociażby daty, kiedy Czaka został władcą Zulusów, przyjmując, iż był to rok 1816. To z jednej strony jest zrozumiałe, gdyż charakter i formuła książki, raczej popularyzatorskiej, nie zachęca do drobiazgowych dywagacji. Tym niemniej jednak trochę szkoda, że nie wskazał, iż możliwe są inne daty¹³.

Inny element słabości konsolidacji państwa wiązał się z jego charakterem. I znowu fakt zamachu na życie władcy w 1824 roku pozwala Labandowi na pokazanie, że państwo Zulusów powstało w kształcie, w jakim było w momencie śmierci Czaki, czyli w jesieni 1828 roku, zasadniczo na skutek podboju. A w swojej finalnej formie istniało niespełna dwa lata. Stąd wiele podporządkowanych ludów z trudem akceptowało dominację Zulusów i Czaki. Tak naprawdę były tylko trzy czynniki konsolidujące nowopowstałe państwo: podbój i przewaga militarna, lęk przed AmaNdwandwe, oraz osoba samego Czaki i jego charyzma, jako wojownika i zdobywcy.

Przedstawienie tego drugiego czynnika, a więc lęku przed AmaNdwandwe i jego władcą Zwide, w drugiej dekadzie XIX wieku najpotężniejszego władcy w tym regionie, pozwoliło autorowi pokazać złożoną sytuację geopolityczną regionu i uwarunkowania, w których działał tytułowy bohater. A przede wszystkim to, że nie był pierwszym tego rodzaju władcą, a jego działania miały swoje wcześniejsze analogie, a samo państwo Zulusów było tylko jednym z wielu. Natomiast ostatni czynnik, charyzma Czaki, jest motywem przewodnim kolejnych rozdziałów. Autor nie ukrywa przy tym, że wiele informacji na temat charakteru i działań

¹² J. Laband, *The Assassination of King Shaka. Zulu History's Dramatic Moment*, s. 21.

¹³ Datę tę zakwestionował Dan Wylie, zwracając uwagę, że był to jedynie szacunek Henryego F. Fynna i Francisa Farrewella i zasugerował rok 1812, jako moment przejścia władzy przez Czakę. Zob. D. Wylie, *Myth of Iron*, s. 149–150. Warto też zwrócić uwagę na to, że James Stuart na podstawie ustnych tradycji datował przejście władzy przez Czakę na 1814 rok. Zob. James Stuart, *The Zulu Military System*, Stuart Papers, KCAL, File 66, KCM 24354, f. 2.

tytułowego władcy jest niepewnych i sprzecznych. Tym niemniej udaje mu się zaprezentować charakter i metody panowania Czaki; kluczową rolę wojny i podbojów, jako narzędzia konsolidacji panowania, a przede wszystkim tworzenie mitu niezwyciężonego władcy, jeszcze za jego życia.

Dużo miejsca zostało poświęcone relacjom Czaki z europejskimi przybyszami. Jest to zrozumiałe biorąc pod uwagę, że to oni byli twórcami źródeł narracyjnych, dzięki którym dysponujemy bardziej konkretnymi informacjami na temat Czaki i jego państwa. Choć jednocześnie tworzy nieco przeinaczony obraz rzeczywistości, w której przybysze są ważniejsi, niż byli w rzeczywistości. To, co jest wartością, w tym przypadku to zaprezentowanie charakteru społeczności łowiecko-kupieckiej osiadłej w Port Natal (ob. Durban), która przyjęła wiele elementów lokalnej kultury, tworząc rozbudowane struktury klienckie, a nawet matrymonialne.

Druga, trzecia i czwarta część książki są w całości biografią zuluskiego władcy z okresu pomiędzy 1824 i 1828 rokiem. Narracja jest skonstruowana wokół głównych wydarzeń: ostatecznego pokonania AmaNdwandwe w 1826 roku, śmierci Nandi, matki Czaki w sierpniu 1827 roku, jako wydarzeniach kluczowych dla państwa i życia samego głównego bohatera. Jednocześnie narracja ta jest poniekąd próbą zaprezentowania genezy zamachu z 1828 roku i drogi do tego zamachu, dla której oba wydarzenia były kluczowe. Likwidacja głównej konkurencyjnej siły dała elitom nowego państwa poczucie bezpieczeństwa zewnętrznego. A śmierć Nandi uruchomiła, według dominującej tradycji, autodestrukcyjne cechy samego Czaki. Tyle, że autor przekonuje, iż za tym kryło się coś więcej niż paranoja bohatera biografii. Laband sugeruje, że uruchomiona powszechna histeria służyła jako narzędzie do rozprawienia się z tradycyjnymi elitami, zwłaszcza podbitych wodzostw¹⁴. Wskazuje przy tym, że po zakończeniu okresu żałoby działania Czaki były dość racjonalne i przeczy tym samym rozpowszechnionym tezom o utracie przez Czakę kontaktu z rzeczywistością.

Dużo, może nawet zbyt dużo miejsca jak na niezbyt obszerną pracę poświęca kolejnym misjom wysłanym przez zuluskiego monarchę do Kolonii Przylądkowej, choć sam opis i tezy odnośnie niepowodzenia obu misji są interesujące. Następnie przedstawia bezpośrednie okoliczności zamachu na Czakę dokonanego przez jego braci, zaczynając od nieudanej wyprawy przeciw królestwu Gaza (w obecnym Mozambiku) po sam zamach. Autor opisuje przyczyny niepowodzenia kampanii, spisek Dingane i Mhlangany, a wreszcie sam zamach i jego przebieg.

Ostatnie trzy rozdziały, składające się na część piątą, zostały poświęcone pośmiertnym losom tak samego Czaki, jak i jego państwa, walce o władzę między Dingane a Mhlanganą i niepokojach związanych z przejściem władzy, w tym, nadziejach szeregu dawnych wodzostw na wyemancypowanie się spod panowania

¹⁴ Zob. J. Laband, *The Assassination of King Shaka*, s. 99.

Zulusów. Przy okazji pokazał pokrótce mechanizm przejmowania władzy i rolę w nim arystokracji i kobiecego dworu, podkreślając znaczenie tego ostatniego, jako kluczowego dla określenia praw do dziedziczenia¹⁵.

Panowanie Dingane zostało omówione pokrótce. Dość tradycyjnie opis ten koncentruje się na relacjach z kolonistami z Port Natalu i konflikcie z Voortrekkerami. A trochę szkoda, gdyż, jak się wydaje, to Dingane był kluczową postacią w procesie ugruntowania zuluskiej państwowości. To on nadał państwu stworzonemu przez Czakę cechę trwałości. Tego jednak w tym opisie nie znajdziemy. Znajdziemy natomiast odwołanie do współczesności i używania Czaki i Dingane, jako symboli w walce politycznej, choć niestety wątek ten nie został rozwinięty.

W przypadku książki Johna Labanda dostajemy więc, wbrew tytułowi, popularno-naukową biografię Czaki. Książka jest napisana prostym przystępnym językiem. Czyta się ją dobrze i lekko. Dostarcza, mimo ograniczonej objętości rzetelnego zestawu informacji o samym Czace, jak i o wczesnej fazie istnienia państwa zuluskiego. Faktograficznie trudno coś jej zarzucić, podobnie w sferze interpretacji. Autor nie podejmuje prób mierzenia się z kwestiami kontrowersyjnymi, ale też nie takie było założenie tej pracy. Ewidentnie jest ona próbą przybliżenia życiorysu Czaki szerszej publiczności. I w tym względzie pracę należy uznać za udaną i wartościową. Książka Labanda to bardzo dobry wstęp dla osób pragnących postawić pierwsze kroki na drodze do poznawania dziejów Afryki południowo-wschodniej w pierwszej połowie XIX wieku.

¹⁵ *Ibidem*, s. 150. Zob. także E. A. Eldredge, *The Creation of the Zulu Kingdom, 1815–1828. War, Shaka, and the Consolidation of Power*, New York 2014, s. 276–277.